

УДК 011/016: 908 (477.75).07/08: 930.2

АРХЕОЛОГІЧНІ З'ЇЗДИ ТА РОЗВИТОК КРИМОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗА ДОРАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Непомнящий А. А., д-р істор. наук, проф.

(Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського)

В статье проанализирована роль Археологических съездов, созываемых в Российской империи, для развития историко-крымоведческих исследований. На основе просмотра «Трудов» съездов автором выявлен корпус ранее неизвестных публикаций крупных ученых, что дополняет наше представление об их творчестве. Приведена ранее неизвестная информация о попытке проведения подобного ученого форума в Крыму.

A research by Prof. Andrej Nepomnyaschij based on a very wide range of archive sources recreates avidities in the field of the Crimean studies, preservation and restoration of the land's antiques. For the first time documents of tens of archives funds and various central, state, department archives, manuscript departments, scientific libraries, funds and museum of Ukraine and the Russian Federation come into use of scholars due to the author. «Province-centre» scientific links formed in the Crimean studies are restored in the research. It shows the development of intellectual landscape of the Crimean provinces.

Всеросійські Археологічні з'їзди, що збиралися у другій пол. XIX – на початку XX ст. раз на три роки з ініціативи Московського археологічного товариства були найбільш авторитетними науковими форумами вчених-істориків Російської імперії [1, с. 252–254]. Вони відіграли першорядну роль в об'єднанні зусиль столітніх учених і місцевих краєзнавчих товариств із вивчення регіонів країни. Головною метою цих форумів було здолати байдужість до старожитностей: збудити цікавість краєзнавців до російської археології; поширювати археологічні відомості; розвивати провінційні музеї й наукові центри [2, с. 81]. Основне завдання з'їздів доволі чітко визначив товариш Міністра народної освіти при відкритті першого Археологічного з'їзду в Москві 16 березня 1863 р.: «Збираючи на якийсь час фахівців в одне місце для обміну думками, за допо-

могою живого з'їзду, для сукупного і різнобічного обговорення результатів їхніх робіт, з'їзди, сприяють поступу науки вперед <...>. З'їзди служать, певним чином, мірилом деякої суми знань у країні <...>. Це крок у справі народного самопізнання і самоповаги» [3, с. 7-8]. Хоча головна увага на цих наукових конгресах приділялася вивченню пам'яток матеріальної культури, відповідно до існуючого на той час розуміння змісту археології, чимало часу учасники з'їздів присвячували й іншим аспектам історичної науки. У зв'язку з об'єктивно існуючою необхідністю розробки теоретичних і практичних проблем археології, Археологічні з'їзди далеко вийшли за вузькі рамки археології й істотно сприяли розвитку археографії, історії, музеєзнавства, етнографії.

У залежності від того, яке місто приймало учасників чергового з'їзду – проблемам історії того регіону і приді-

лялася найбільша увага. Кожен з'їзд надавав нового імпульсу розвитку краєзнавчого руху.

Головна заслуга в організації конгресів вітчизняних істориків, у яких згодом активно брали участь і європейські вчені, належала голові Московського археологічного товариства О.С. Уварову, котрий прагнув «викорінити байдужість до вітчизняних старожитностей» [4, с. 16]. Після його смерті в 1884 р. усі турботи по організації з'їздів узяла на себе його дружина П.С. Уварова [5, с. 1-4].

Робота з'їздів проходила за усталеною схемою. На пленарних засіданнях обговорювалися проблеми антропології, археології, історії, охорони пам'яток, етнографії загального характеру. Після цього учасники з'їзду розділялися на секції, спеціалізацію яких визначали окремі види пам'яток. Кількість таких секцій з кожним наступним новим форумом збільшувалася. Крім участі в засіданнях делегати відвідували спеціально підготовлені виставки, археологічні екскурсії, місцеві музеї, оглядали приватні колекції [9, с. 65–66].

«Праці» з'їздів стали фундаментальними науковими виданнями, у яких публікувалися роботи загальнотеоретичного характеру, результати археологічних розкопок, історико-етнографічних експедицій, окремі повідомлення учасників. Згідно однострійної оцінки сучасників «Праці» Археологічних з'їздів характеризувалися як «незамінне джерело для всякого, хто цікавиться вітчизняними старожитностями» [3, с. 21].

Різні сторони діяльності Археологічних з'їздів стали об'єктом дослідження істориків [6–8]. Серед різноманітних регіональних аспектів з першого з'їзду чітко простежується інтерес до різних сторін історичного кримознавства. Ця сторона їхньої роботи, на жаль, дотепер не потрапила в поле зору істориків і бібліографів. У зв'язку з цим статті ряду істо-

риків-кримознавців, опубліковані в «Працях» Археологічних з'їздів не були включені до бібліографічних покажчиків вчених і тому у своїй більшості залишаються не введеними до наукового обігу. Відсутність бібліографічних покажчиків «Праць» Археологічних з'їздів зробило необхідним їхній перегляд *de visu*, що дозволило виявити раніше невідомі кримознавчі твори, значно доповнити кримознавчу бібліографію, розширити уявлення про творчість деяких відомих істориків.

Уже на першому Археологічному з'їзді, що проходив у 1869 р. у Москві, активно розроблялися дискусійні питання історії Криму. У промові, виголошеній при відкритті наукового форуму, М.П. Погодін зупинився на основних етапах, завданнях і проблемах вивчення історії держави. Він виділив роль в історичних дослідженнях як джерела і необхідність бібліографування записок мандрівників; детально зупинився на значенні праць П.І. Кюппена для регіональної історіографії: його «зразкових видань», «Библиографических листов», «Крымского сборника» і «Этнографической карты Европейской России». Окреслюючи завдання з'їзду, історик відзначив, що «потрібно насамперед пояснити найдетальнішим, загальнодоступним чином, до загального відома, що належить розуміти під предметом археології, під древніми пам'ятниками, і поширити ці поняття щонайширше і далі» [10, № 11, с. 27]. Далі Михайло Петрович у досить емоційній формі познайомив делегатів з жалюгідним станом керченських археологічних пам'яток, зокрема, «європейської значної пам'ятки і коштовності» Царського кургану, котрий він оглядав. Лейтмотивом доповіді став заклик до організації вивчення місцевих старожитностей.

Топографічні замітки професора Новоросійського університету П.К. Бруна були присвячені окремим сторінкам істо-

рії італійських поселень у середньовічному Криму [11]. Дискусійному питанню датування давньоєврейських пам'яток Криму присвятив свою доповідь професор С.-Петербурзького університету Д.А. Хвольсон [12], котрий дав характеристики рукописам, зібраним А.С. Фирковичем.

Місцем проведення II Археологічного з'їзду стала столиця імперії (1871 р.). В опублікованих матеріалах, що вийшли в 2-х томах, кримознавчих публікацій не виявлено. Однак в особовому фонді історика-мистецтвознавця Д.М. Струкова в РДБ зберігся рукопис його повідомлення на з'їзді (без заголовку), у якому учений розповідав про свої археологічні дослідження в Криму з постановкою дискусійного питання з приводу можливості розробки археологічних пам'яток, що знаходяться в приватних маєтках [13, с. 1-2].

На III Археологічному з'їзді, що проходив у Києві в серпні 1874 р., чотири ґрунтовних доповіді були присвячені древній історії Кримського півострова. У загальному корпусі повідомлень, присвячених історії руху народів в епоху пізньої античності – раннього середньовіччя в Придніпровських степах, органічно пролунали виступи П.О. Бурачкова [14] і І.Є. Забеліна [15], присвячені аналізу древніх свідчень про Боспор Кіммерійський і Скіфське царство. На основі власних археологічних розвідок побудували свої повідомлення Ю.Ю. Люценко [16] і О.О. Сибірський [17], об'єктом дослідження яких стали сюжети минулого Боспорського царства на основі пам'яток нумізматики і сфрагістики, виявлених ними відповідно в Керчі й у Феодосії.

Місцем проведення IV Археологічного з'їзду (31 липня – 18 серпня 1877 р.) був обраний великий університетський центр – Казань. У зв'язку з цим об'єктом дослідження став, в основному, Поволзький регіон. Лише одна кримознавча доповідь була представлена на з'їзді. Це повідомлення завідувача відділом єврейської книги імператорської Публічної біб-

ліотеки, видатного кримознавця А.Я. Гаркаві «Кримський півострів до монгольської навали в арабській літературі» [18]. На основі відомостей арабських письменників 2-ої пол. IX ст. Убайдаллаха, Ібн-Хрдадбе й інших було зроблено розбір топонімічних кримських термінів; наведено порівняльні аналоги, варіанти сучасних назв.

Кримська тематика залишилася поза увагою V Археологічного з'їзду, що проходив у 1881 р. у Тифлісі, присвяченому вивченню Кавказу. Зате цілою епохою в розвитку вивчення Криму став VI Археологічний з'їзд, місцем проведення якого стала Одеса з 15 по 30 серпня 1884 р. Офіційно заявленою програмою з'їзду стало вивчення класичних і візантійських старожитностей Північного Причорномор'я і Криму.

На засіданні Московського археологічного товариства 10 листопада 1882 р. головою комісії з організації з'їзду було призначено одного з авторитетних одеських істориків М.Н. Мурзакевича, секретарями Д.М. Анучина і І. Д. Мансветова. Усі активно розробляли кримознавчі сюжети. (Щоправда, М. Н. Мурзакевич відмовився від головування в зв'язку з хворобою. Ці обов'язки поклав на себе О. С. Уваров). 31 серпня 1883 р. Радою Новоросійського університету була утворена комісія з проведення VI Археологічного з'їзду, до складу якої ввійшов Н.П. Кондаков, призначений також головою вченого комітету з'їзду [19, с. 93-94]. Н.П. Кондаков відіграв визначальну роль в організації цього наукового форуму. Він особисто керував влаштуванням виставки, редагував праці, вів листування з делегатами [20, с. 22-23].

Програмою доповіддю, що окреслює перспективи археологічного вивчення регіону, стало повідомлення одеського історика В.Н. Юргевича [21]. Серед пріоритетних районів розвідок були виділені Херсонес (Севастополь) і Керч. Доповідач особливо вказав на неможливість за-

тягування дослідження Херсонеса у зв'язку з загибеллю там унікальних пам'яток.

Різним аспектам минулого Боспорського царства присвятили свої доповіді Х.Х. Гиль [22], В.В. Латишев [23], О.В. Орешников [24], О.М. Подшивалов [25]. В.В. Латишев також опублікував звіт про хід роботи по підготовці до видання загального збірника грецьких і латинських написів Північного Причорномор'я [26]. З критичним аналізом опублікованого раніше у виді окремої брошури доповіді О.В. Орешникова «Босфор Кіммерійський в епоху Спартокидів» виступив П.О. Бурачков [27]. Початковому періоду історії вивчення Криму було присвячене повідомлення В.Г. Тизенгаузена, що охарактеризував рукопис, котрий зберігається в архіві Археологічної комісії, одного з піонерів вивчення Криму П.А. Дюбрюкса [28].

Ряд доповідей на Одеському Археологічному з'їзді був присвячений історії середньовічного Криму. У ґрунтовному дослідженні М.М. Бережкова «Російські полонені і невільники в Криму» [29] на основі повідомлень Г. Боплана, М. Броневського, С. Герберштейна, М. Литвина зроблена спроба відтворити хронологію основних набігів Кримського ханства на Московську державу, розкрита доля полонених після їхнього поневолення кримськими татарами, описані форми і варіанти викупу невільників.

Академік архітектури, археолог О.О. Авдєєв зупинився на описі й історичній характеристиці досліджуваного ним пам'ятника – церкви Св. Іоанна Предтечі в Керчі, представив план реставраційних робіт [30]. Істотним внеском у розвиток соціально-економічної історії Кримського ханства стала доповідь правителя справ Таврійської вченої архівної комісії (ТВАК) Ф.Ф. Лашкова «Архівні дані про бейлики у Кримському ханстві» [31]. Робота побудована на документах фондів

Таврійських дворянських депутатських зборів і Таврійського губернського правління з місцевих архівів. Краєзнавець розкрив історію формування бейликів найбільш великих кримськотатарських родів, репрезентував їхні родоводи, описи гербів, їхню політичну роль у державі, вірно визначивши, що беї являли собою рід олігархії, що обмежувала самодержавну владу хана. Згідно зі справедливим зауваженням сучасника, в доповіді Ф.Ф. Лашкова «новизна висновків з'єдналася з новизною самого матеріалу дослідження» [32, с. 839]. А.Я. Гаркаві виступив із доповіддю «Про походження назви Крим», а протоієрей Чепурин з повідомленням «Про печерні церкви в Криму» [33, № 3, с. 2-3]. З кримознавчими повідомленнями виступили й вчені з Європи [34; 35].

Серед неопублікованих матеріалів з'їзду, що збереглися у фонді 275 «VI Археологічний з'їзд» у Державному архіві Одеської області, становлять інтерес рукописи В.Х. Кондараки «Відповіді на низчченаведені питання чи тези по програмі і додатку до неї Розпорядницького комітету VI Археологічного з'їзду» [36, арк. 4-14], де відомий кримський краєзнавець, що не мав можливості взяти участь у роботі з'їзду, висловив свою точку зору на судження А.Я. Гаркаві щодо приналежності Чуфут-Кале караїмам і про походження назви «Крим». Тут також виявлено і рукопис Ф.Ф. Лашкова «Про землеволодіння в Криму до і після приєднання його до Росії. За архівними даними» [37, арк. 1-14]. У рукописній статті В. Соснякова «До питання про заселення Новоросійського краю» [36, арк. 15-36] міститься багатий фактичний матеріал з історії Північного Причорномор'я і Криму наприкінці XVIII – початку XIX ст. За рішенням редакційного комітету VI Археологічного з'їзду від 29 грудня 1884 р. дані статті було вирішено не друкувати [38, арк. 5-6]. У цьому ж фонді виявлено і

два неатрибутованні рукописи «До питання про складання легенди для археологічної карти Росії по доісторичній археології» [39] і «План розкопок, зроблених у Херсонесі» [40].

VI Археологічний з'їзд, що займався малорозробленими питаннями історії й археології Північного Причорномор'я і Криму, згідно оцінці сучасників мав «велике значення для російської нації» [41, с. 346]. Ученим, нарешті, представилася можливість піддати перегляду дискусійні питання про скіфські, класичні і візантійські старожитності. У зв'язку з цим сучасники виділяли кримознавчі доповіді А.Я. Гаркаві і Ф.Ф. Лашкова [42, с. 829, 832–833]. Підводячи підсумки з'їзду, вчені підкреслювали, що багато нового було сказано про кримські християнські пам'ятники, особливо про Інкерман і Херсонес. Важливим доповненням до занять з'їзду стала археологічна екскурсія в Крим [43, с. 33]. Конгрес став важливою віхою в науковій кар'єрі багатьох учених. Так, І.А. Линниченко в автобіографічних спогадах відзначив, що саме завдяки цьому науковому форуму він остаточно вирішив переїхати в Одесу, і з цього часу Крим ввійшов до сфери його наукових інтересів [44, арк. 15–16].

На VII Археологічному з'їзді, що проходив в 1887 р. у Ярославлі, для кримознавчої бібліографії становить інтерес лише доповідь П.С. Уварової «Обласні музеї», у якій дано оцінку роботи і кримських сховищ старожитностей: історико-географічного музею при Сімферопольській чоловічій гімназії, Керченського, Феодосійського і Херсонеського музеїв, Мелек-Чесменського кургану і музею ТВАК. Голова Московського археологічного товариства відзначила, що: «Музеї ці повинні відігравати видатну роль в історії російського мистецтва і могли б зрушити вивчення нашого Чорноморського узбережжя. Але, на нещастя, не те бачимо ми насправді. Музеї ці порожні і німі і не можуть послужити прикладом для інших подібних давньо-сховищ. Для

них і по цей час не вироблено статуту, і Правління їх не вважає обов'язком вивчати місцевість, у якій знаходиться...» [45, с. 266]. З доповіддю П.С. Уварової перекукувався і виступ І.Ф. Лихачова, у якому викладалася програма влаштування провінційних музеїв [46].

На VIII Археологічному з'їзді, що проходив у 1890 р. у Москві, провідними питаннями порядку денного стали археографія і становище з положенням архівної справи в країні. У доповіді О.М. Львова «Про сумне становище наших архівів, переважно губернських, і необхідності упорядкування всієї архівної справи в Росії» вказувалися недоліки в організації і роботі губернських учених архівних комісій і робився висновок про те, що вони не можуть врятувати архіви від загибелі. У зв'язку з явною необхідністю реформ особливий інтерес делегатів викликала доповідь представника ТВАК Ф.Ф. Лашкова «До питання про губернські історичні архіви» [47], що стала першим у країні проектом реорганізації губернських учених архівних комісій. На основі досвіду роботи з документами кримських краєзнавців Ф.Ф. Лашков пропонував надати комісіям право безперешкодного доступу для занять в архівах губернських і повітових установ; передавати в історичні архіви комісії усі справи до середини XIX ст.; надати історичним архівам статус офіційних установ; перевести їх під юрисдикцію Археологічної комісії; заснувати посаду архіваріуса.

На цьому з'їзді Ф.Ф. Лашков виступив іще з однією ґрунтовною доповіддю «Кримські шертні грамоти XVI–XVII ст., що зберігаються в Московському головному архіві М.І.С.» [48]. Кримський історик зупинився на розгляді історіографії взаємин Кримського ханства з Московською державою, історії появи шертних грамот і їхньої характеристики. На основі аналізу численних документів Ф.Ф. Лашков прийшов до висновків про значну роль бейської олігархії в ханстві і про постійне прагнення Московської

держави просунулися до берегів Чорного моря. Характеристиці ще одного історичного джерела – «Записки готського топарха» – присвятив свою доповідь П.М. Мілюков [49], що навів уривки тексту зі своєю версією перекладу.

У «Працях» ІХ Археологічного з'їзду, що проходив в 1893 р. у Вільно, становлять інтерес роботи Ю.А. Кулаковського (Київ), котрий повідомив про результати досліджених ним керченських археологічних пам'яток [50], і О.І. Маркевича (Одеса), у доповідь якого ввійшла інформація про пам'ятки Неаполя Скіфського [51].

Хоча на наступному Х Археологічному з'їзді, що проходив у Ризі в 1896 р. Крим (зокрема, ТВАК) представляли О.І. Маркевич і О.Ф. Ретовський, вони не виступали з красномовними доповідями [52; 53]. До досліджуваної тематики відносяться повідомлення професора Новоросійського університету Е.Р. Штерна, присвячене підробці старожитностей на Півдні Росії [54], і Ю.А. Кулаковського, що відзвітувався про хід розкопок кримських курганів улітку 1896 р. [55].

Центральним питанням, що обговорювалося на ХІ Археологічному з'їзді, котрий проходив у 1899 р. у Києві, стала архівна реформа. Дискусія точилася навколо доповідей Д.Я. Самоквасова і С.Д. Яхонтова про централізацію архівної справи [56, с. 269–272]. Головним завданням пропонованих змін було поставити місцеві архівні комісії в такі умови, щоб реформа архівної справи велася найбільш продуктивно [57, арк. 3]. Кримських краєзнавців представляли О.І. Маркевич і Х.П. Ящуржинський. На сторінках «Известий Таврической ученой архивной комиссии» вони помістили звіти про діяльність з'їзду [58; 59]. Значний резонанс викликала доповідь, зроблена О.І. Маркевичем «Про збереження стародавніх пам'яток», побудована, в основно-

му, на кримських матеріалах [60]. Справедливо вважаючи, що збереження стародавніх пам'яток повинне бути головною турботою вітчизняних учених, історик навів факти руйнування Арабатської і Судацької фортець і Чуфут-Кале, виклав необхідні заходи стосовно їхньої охорони, котрою на його думку повинні були займатися Одеське товариство історії та старожитностей і ТВАК. Після доповіді одеського історика з'їзд ухвалила просити Московське археологічне товариство узяти на себе зобов'язання по здійсненню запропонованих професором О.І. Маркевичем заходів [61, с. 1138]. Ідеї свого колеги по організації пам'яток охоронної роботи гаряче підтримав І.А. Линниченко, який вважав цю діяльність «найбільш важливим завданням» [62, с. 4-5].

Важливим підсумком ХІ Археологічного з'їзду стало клопотання з ініціативи П.С. Уварової до уряду про відкриття в університетах кафедр вітчизняної і закордонної археології, що могло б сприяти активізації вивчення й охорони пам'яток [63, с. 8]. У цілому, на думку делегатів, з'їзд пройшов досить в'яло. Багато хто з присутніх на з'їзді видних представників науки не зробили доповідей [64, № 10, с. 107]. З опублікованих кримознавчих творів варто назвати доповідь Ю.А. Кулаковського про його розкопки в долинах Бельбеку і Салгира [65] і коротке повідомлення «До історії Боспору (Керчі) у ХІ – ХІІ століттях» [66].

Етнографічні розробки поступово почали займати певну нішу в роботі Археологічних з'їздів. Осторонь не залишилися і питання вивчення етнографії багатонаціонального Криму. На ХІІ Археологічному з'їзді, що проходив у 1902 р. у Харкові, була заслухана ґрунтовна доповідь О.Ф. Музиченка «Спостереження над народною творчістю кримських болгар» [67]. Доповідач задався метою перевірити існуючі в науці думки про похо-

дження і розвиток поезії, про особисту і колективну творчість, про запозичення. Автор охарактеризував дві болгарські пісні, де спів не відокремлювався від міміки. При цьому простежено грецький, російський, татарський вплив на текст. Для бібліографії кримиознавства необхідно врахувати і доповідь В. М. Сисоєва «Кімерійці», що пролунала на з'їзді [68].

Етнографічні дослідження Криму були продовжені на наступному Археологічному з'їзді, що проходив у 1905 р. у Катеринославі. У «Працях» з'їзду виявлені дві раніше невідомі публікації М.С. Державіна. Одна з них – звіт про його етнографічну експедицію по Півдню України і Криму з метою вивчення болгарських колоній [69], а друга – тези доповіді «Болгарські колонії Таврійської і Херсонської губерній в культурно-етнографічному відношенні» [70].

Важливою проблемою, піднятою на з'їзді керуючим Московським архівом Міністерства юстиції Д.Я. Самоквасовим, стала «Сучасний стан наукової розробки древніх архівних матеріалів». У зв'язку з цим був заслуханий ряд доповідей про положення справ у регіонах. Значну цінність для відновлення історії архівної справи в Таврійській губернії мало повідомлення голови ТВАК А.І. Маркевича «До історії кримських архівів», де розглянуто стан справ під час Кримської війни 1854-1855 рр. у кожному місті півострова. Висновок про необхідність заснування в Сімферополі центрального архіву був підкріплений фактами загибелі ряду цінних фондів в архівах Балаклави, Євпаторії, Керч-Єникільського градоначальства, Севастополя [71]. До кримиознавчих публікацій відноситься і стаття С.П. Шестакова «Папа Мартін I у Херсонесі» [72], де розглянуті питання релігійної історії ранньосередньовічного Криму.

На XIV Археологічному з'їзді в Чернігові Крим представляв А.І. Маркевич [73]. Кримиознавчих матеріалів у працях цього і наступного XV Археологічного

з'їзду, що проходив у 1911 р. у Новгороді не було опубліковано [74].

Стосовно міста, у якому планували в 1914 р. наступний XVI Археологічний з'їзд, існує суперечлива інформація. Пропонувалися Москва, Псков, Севастополь і Сімферополь. Ідея проведення Археологічного з'їзду в Криму виникла в І.А. Линниченка й О.І. Соболевського ще в 1908 р. Голова ТВАК А.І. Маркевич писав І.А. Линниченку 27 серпня 1908 р.: «Влаштування Археологічного з'їзду в Сімферополі, на мою думку, рішуче неможливо <...>. Місто наше украй нецікаве <...> зайняти масу гостей протягом двох тижнів були б украй важко. Переваги на стороні Севастополя, там на бульварі можна проводити вільний час... Там і море і простору більше й організувати екскурсії до Інкерману, Балаклави й до печерних міст <...> набагато зручніше, ніж із Сімферополя <...> Олексій Іванович Соболевський пропонує надати з'їзду в Криму екскурсійний характер» [75, арк. 1-1 зв.].

ТВАК у 1912 р. офіційно заявила, що береться за організацію чергового з'їзду [76, с. 663]. Крим, і на думку столичних істориків, давно вже мав потребу в тому, щоб стати місцем проведення подібного форуму, тому що це давало можливість поставити дискусійні пам'ятники в центр наукових дискусій учених самого різного профілю. Питання «Про потребу влаштування в Криму археологічного з'їзду» обговорювалося на засіданні ТВАК 7 листопада 1913 р. [77, с. 280]. Місцем проведення чергового всеросійського конгресу істориків згодом усе-таки визначили Псков. Тоді кримські краєзнавці вирішили провести в себе обласний археологічний з'їзд. Про це свідчить лист А.І. Маркевича від 27 січня 1914 р. до співробітника Історичного музею в Москві О.В. Орешникова: «Ми тут затіваємо влаштувати місцевий археологічний з'їзд у Криму <...> у серпні 1915 р.» [78, арк. 46]. Ця інформація підтверджується й іншими джерелами [79, с. 186]. Однак Пе-

рша світова війна зірвала і всеросійський і обласний археологічні з'їзди.

Значення Археологічних з'їздів позитивно оцінювалося їхніми організаторами, що незважаючи на деякі недоробки бачили вже на початку ХХ ст. певні плоди своєї діяльності [80]. Пробуджуючи місцеві наукові сили, з'їзди багато в чому сприяли активізації історичних досліджень у суспільстві. Головними їхніми результатами, крім збірників наукових праць, стало поширення загальної уваги і співчуття до вітчизняної історії і старожитностей. Створювалися місцеві наукові товариства, які ревно піклувалися про збереження і збирання пам'яток старовини.

Археологічні з'їзди відіграли важливу роль у розвитку вивчення Криму. Кримознавчі матеріали були опубліковані в «Працях» усіх з'їздів за винятком трьох: II (С.-Петербург), V (Тифліс) і XIV (Чернігів). Вивчення «Праць» з'їздів як джерела бібліографічної інформації для складання бібліографії істориків-кримознавців являє собою багатий матеріал з археології, історії, музезнавства, етнографії півострова у другій пол. ХІХ – на початку ХХ ст. Матеріали «Праць» дозволили виявити нові імена дослідників Криму, котрі не фігурують в інших наукових виданнях (О.Ф. Музиченко, П.М. Мілюков, Г.М. Прозрителев, В.М. Сисоєв). Публікації на сторінках «Праць» Археологічних з'їздів істориків-кримознавців О.О. Авдєєва, П.О. Бурачкова, Х.Х. Гиля, М.С. Державіна, Ю.А. Кулаковського, Ю.Ю. Люценко, О.О. Сибірського, Д.А. Хвольсона, С.П. Шестакова не ввійшли до списків їхньої бібліографічної спадщини. Їхнє виявлення і введення до наукового обігу дозволяє доповнити уявлення про творчість учених, більш розгорнуто представити дорадянську кримознавчу бібліографію.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Веселовский Н.И. История императорского Русского археологического общества за первое пятидесятилетие его существования. 1846-1896. – СПб., 1900.
2. Комарова И.И. Московское археологическое общество и его роль в развитии местных краеведческих организаций России // АЕ за 1989 год. – М.: Наука, 1990. – С. 80-87.
3. Е. Р. [Редин Е.К.] Значение деятельности Археологических съездов для науки русской археологии. К XII-му Археологическому съезду в Харькове. – Харьков, 1901. – 22 с.
4. Забелин И.Е. Об общественном значении ученых трудов графа А.С. Уварова // Незабвенной памяти графа Алексея Сергеевича Уварова. Речи, прочитанные в соединенном заседании ученых обществ 28 февраля 1885 года, назначенном императорским Московским Археологическим обществом для чествования памяти своего покойного председателя, с приложениями. – М., 1885. – С. 5-21.
5. Иловайский Д. Всероссийские Археологические съезды // Сборник статей в честь графини Прасковьи Сергеевны Уваровой. 1885-1915. – М., 1916. – С. 1-4.
6. Бржостовская Н.В. Вопросы архивного дела на Археологических съездах в России (1869-1911 гг.) // Археологический ежегодник за 1917 год. – М.: Наука, 1972. – С. 89-105.
7. Григор'єва Т.Ф. Використання краєзнавчих матеріалів Археологічних з'їздів в туристсько-екскурсійній роботі // Всеукраїнська науково-практична конференція "Туризм і завдання національно-культурного відродження України": Тез. доп. та повідомл. – Київ; Черкаси, 1992. – С. 178-180.
8. Каковкина О.Н. Значение всероссийских Археологических съездов для развития археологии Украины // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы: Мат-лы 3-й международной археологической конф. студентов и молодых ученых. – Одесса, 1995. – С. 7-8; Её же. Вопросы теории и методики ар-

хеологии в материалах Археологических съездов // Проблемы археологии древней и средневековой истории Украины: Тез. докл. – Харьков, 1995. – С. 117-118.

9. Заремба С. Археологічні з'їзди в Києві (1874-1899 рр.) // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 65-72.

10. Погодин М. Судьбы археологии в России. (Речь, читанная при открытии первого русского Археологического съезда в Москве) // ЖМНП. – 1869. – № 9, отд. наук. – С. 24-47; № 11, отд. наук. – С. 1-39.

11. Брун Ф.К. О поселениях итальянских в Газарии. Топографические заметки // Труды первого Археологического съезда в Москве. 1869. – М., 1871. – Т. 2. – С. 365-403.

12. Хвольсон Д. А. Еврейские древности в Крыму // Труды первого Археологического съезда в Москве. 1869. – М., 1871. – Т. 2. – С. 853-859.

13. РГБ ОР, ф. 23, картон 25, д. 15.

14. Бурачков П.О. Опыт объяснения одного темного места в сказании Геродота о древней Скифии // Труды третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – Киев, 1878. – Т. 2. – С. 63-64.

15. Забелин И.Е. Объяснение страбоновых свидетельств о местностях Воспора Киммерийского // Труды третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – Киев, 1878. – Т. 2. – С. 1-33.

16. Люценко Е. О древней вислой свинцовой печати с надписью "от Ратибора", найденной в 1872 г. около г. Еникале, что в Керченском градоначальстве // Труды третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – Киев, 1878. – Т. 2. – Прил. – С. 165-169.

17. Сибирский А.А. Боспорский город Стратекля и новая монета синдов // Труды третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. Т. 1. – Киев, 1878. – С. 121-129.

18. Гаркави А.Я. Крымский полуостров до монгольского нашествия в арабской литературе // Труды четвертого Археологического съезда в России, бывшего в Казани, с 31 июля по 18 августа 1877 года. – Казань, 1897. – Т. 2, отд. 7. – С. 239-248.

19. [Анучин Д.Н.] Исторический очерк деятельности русских Археологических съездов в связи с деятельностью Московского Археологического общества // Историческая записка о деятельности императорского Московского Археологического общества за первые 25 лет существования. – М., 1890. – С. 79-113.

20. Редин Е.К. Профессор Никодим Павлович Кондаков. К тридцатилетней годовщине его учено-педагогической деятельности // Записки императорского Русского Археологического общества. Т. 9. Вып. 3-4: Труды отделения археологии древне-классической, византийской и западноевропейской. – СПб., 1897. – С. 1-40.

21. Юргевич В.Н. Замечания о некоторых местностях Новороссийского края, заслуживающих археологического исследования // Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1888. – Т. 2. – С. 29-41.

22. Гиль Х. О боспорских монетах с монограммами // Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1888. – Т. 2. – С. 104-113.

23. Латышев В. В. О календарях Ольвии, Тиры и Херсониса Таврического // Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1888. – Т. 2. – С. 56-71.

24. Орешников А. В. Босфор Киммерийский в эпоху Спартокидов по надписям и царским монетам // Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1888. – Т. 2. – С. 80-103.

25. Подшивалов А.М. Некоторые данные для исторического исследования о правителях Босфора Киммерийского по лапидарным и нумизматическим памятникам // Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1888. – Т. 2. – С. 72-79.

26. Латышев В.В. Сообщение о ходе работы по изданию общего сборника греческих и латинских надписей Северного побережья Черного моря // Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1888. – Т. 2. – С. 44-45.

27. Бурачков П.О. По поводу брошюры А.В. Орешникова "Босфор Киммерийский в эпоху Спартокидов" // Труды VI Ар-

хеологического съезда в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1888. – Т. 2. – С. 114-118.

28. Тизенгаузен В.Г. Записка Дюбрюкса: "Несколько заметок о различных родах гробниц, находящихся в окрестностях Керчи" // Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1888. – Т. 2. – С. 135-199.

29. Бережков М.Н. Русские пленники и невольники в Крыму // Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1888. – Т. 2. – С. 342-372.

30. Авдеев А.А. Церковь Св. Иоанна Предтечи в Керчи // Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1887. – Т. 3. – С. 381-386.

31. Лашков Ф.Ф. Архивные данные о бейльках в Крымском ханстве // Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1889. – Т. 4. – С. 96-110.

32. Ковалевский М. Шестой Археологический съезд в Одессе. II. Труды отдела юридических древностей, памятников общественного и частного быта, исторической географии и этнографии // Вестник Европы. – 1884. – № 12. – С. 835-845.

33. Помяловский И. Шестой Археологический съезд в Одессе 1884 г. // ЖМНП. – 1885. – № 1, отд. 4. – С. 1-26; № 3, отд. 4. – С. 1-56.

34. Papadopoulos-Kerameus A. Documents patriarchaux [Lontopolis en Pologue. Safa en Crimée] // Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1888. – Т. 2. – С. 177-181.

35. Curtius C. G. De quelle nation ces étrangers venus de la Crimée qui se presentaient a Busbeeq, ambassadeur allemand a Constantinople? // Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1888. – Т. 2. – С. 187-190.

36. ГАОО, ф. 275, оп. 1, д. 36.

37. Там само, д. 28.

38. Там само, д. 17.

39. Там само, д. 22.

40. Там само, д. 32.

41. VI Археологический съезд в Одессе // Киевская старина. – 1884. – Октябрь. – С. 337-346.

42. Анучин Д. Шестой Археологический съезд в Одессе. I. Труды отдела первобытных и языческих древностей и общий обзор деятельности съезда // Вестник Европы. – 1884. – № 12. – С. 812-834.

43. Покровский Н. Шестой Археологический съезд в Одессе. – СПб., 1885. – 53 с.

44. ГААРК, ф. 538, оп. 1, д. 61.

45. Уварова П.С. Областные музеи // Труды седьмого Археологического съезда в Ярославле. 1887 / Под ред. П. С. Уваровой. – М., 1891. – Т. 2. – С. 259-328.

46. Лихачев И.Ф. Об устройстве провинциальных музеев и основании Общества охраны национальных памятников // Труды седьмого Археологического съезда в Ярославле. 1887 / Под ред. П. С. Уваровой. – М., 1891. – Т. 2. – С. 337-356.

47. Лашков Ф.Ф. К вопросу о губернских исторических архивах // Труды восьмого Археологического съезда в Москве. 1890 / Под ред. П. С. Уваровой и М. Н. Сперанского. – М., 1895. – Т. 2. – С. 209-212.

48. Лашков Ф.Ф. Крымские шертные грамоты XVI-XVII в., хранящиеся в Московском главном архиве М.И.Д. // Труды восьмого Археологического съезда в Москве. 1890 / Под ред. П.С. Уваровой и М.Н. Сперанского. – М., 1895. – Т. 2. – С. 191-208.

49. Милоков П.Н. Время и место действия записки греческого топарха // Труды восьмого Археологического съезда в Москве. 1890 / Под ред. П. С. Уваровой и М. Н. Сперанского. – М., 1897. – Т. 3. – С. 278-289.

50. Кулаковский Ю.А. О керченских катакомбах с фресками // Труды девятого Археологического съезда в Вильне. 1893. – М., 1897. – Т. 2. – С. 111-112.

51. Маркевич Ал. И. К вопросу о народах, живших в древнее время в Черноморьи // Труды девятого Археологического съезда в Вильне. 1893.– М., 1895.– Т. 1.– С. 278-282.

52. Маркевич Ал. И. Южная Россия на X Археологическом съезде в г. Риге // ИТУ-АК.– Симферополь, 1897. – № 27. – С. 38-48.

53. Ретовский О.Ф. [Отчет о командировке на X Археологический съезд в Риге]

// ИТУАК.– Симферополь, 1897. – № 26. – С. 162-166.

54. Штерн Э.Р. О подделке классических древностей на Юге России // Труды десятого Археологического съезда в Риге. 1896. – М., 1900. – Т. 3. – Протоколы. – С. 50; Табл. 1.

55. Кулаковский Ю.А. О раскопках крымских курганов летом 1896 г. // Труды десятого Археологического съезда в Риге. 1896. – М., 1900. – Т. 3. – Протоколы. – С. 107-108.

56. Непомнящий А.А. Крымоведческие исследования на всероссийских Археологических съездах (вторая половина XIX – начало XX века) // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2002. – Вып. 9. – С. 579-590.

57. ГАОО, ф. 93, оп. 1, д. 120.

58. Маркевич Ал. И. XI-й Киевский Археологический съезд и труды его по истории Новороссийского края // ИТУАК.– Симферополь, 1899. – № 30. – С. 65-79.

59. Ящуржинский Х.П. Архивоведение на XI-м Археологическом съезде // ИТУАК.– Симферополь, 1899. – № 30. – С. 59-64.

60. Маркевич Ал. И. О сохранении старинных памятников // Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве. 1899. – М., 1902. – Т. 2. – С. 159-161.

61. Корнилов А. Одиннадцатый Археологический съезд в Киеве // Исторический вестник. – 1899. – Т. 78. – С. 1136-1138.

62. Линниченко И.А. Археология на XI Археологическом съезде. – Одесса, 1899. – 16 с.

63. Васильев Д. Отчет о занятиях XI Археологического съезда в Киеве. – Казань, 1899. – 9 с.

64. Беляшевский Н. Археологический съезд в Киеве // КС. – 1899. – № 10. – С. 107-120; № 11. – С. 270-276; № 12. – С. 399-412.

65. Кулаковский Ю.А. К вопросу об окрашенных костяках // Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве. 1899. – М., 1901. – Т. 1. – С. 190-196.

66. Кулаковский Ю.А. К истории Боспора (Керчи) в XI-XII веках // Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве. 1899. – М., 1902. – Т. 2. – С. 132-133.

67. Музыченко А.Ф. Наблюдения над народным творчеством крымских болгар // Тру-

ды двенадцатого Археологического съезда в Харькове. 1902. – М., 1905. – Т. 2. – С. 446-460.

68. Сысоев В.М. Киммерийцы // Труды двенадцатого Археологического съезда в Харькове. 1902. – М., 1905. – Т. 3. – С. 367-368.

69. Державин Н.С. Предварительный отчет об исследовании болгарских колоний в Новороссийском крае // Труды тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе. 1905. – М., 1908. – Т. 2. – С. 97-99.

70. Державин Н.С. Болгарские колонии Таврической и Херсонской губерний в культурно-этнографическом отношении // Труды тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе. 1905. – М., 1908. – Т. 2. – С. 251-253.

71. Маркевич А.И. К истории крымских архивов // Труды тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе. 1905. – М., 1908. – Т. 2. – С. 166-173.

72. Шестаков С.П. Папа Мартин I в Херсонесе // Труды тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе. 1905. – М., 1908. – Т. 2. – С. 136-144.

73. Маркевич А.И. XIV-й Археологический съезд в Чернигове // ИТУАК.– Симферополь, 1909. – № 43. – С. 138-145.

74. Определенное отношение к Крыму имеет публикация Г.Н. Прозрителева, где упоминаются крымские архивы. См.: Прозрителев Г.Н. К истории Тьмутараканского камня // Труды пятнадцатого Археологического съезда в Новгороде. 1911. – М., 1914. – Т. 1. – С. 401-405.

75. ГАОО, ф. 153, оп. 1, д. 348.

76. Рудаков В. Что обещает XVI Археологический съезд // Исторический вестник. – 1912. – № 2. – С. 662-666.

77. ИТУАК.– Симферополь, 1914.– № 51.

78. ГИМ РФ ОПИ, ф. 136, оп. 1, д. 35.

79. Маркевич А.И. Краткий очерк деятельности Таврической ученой архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии за 1887-1927 гг. // ИТОИАиЭ. – Симферополь, 1928. – Т. 2 (59).

80. Уварова П.С. Обзор деятельности первых двенадцати съездов с 1869 по 1902 год // Труды двенадцатого Археологического съезда в Харькове. 1902. – М., 1905. – Т. 3. – С. 409-427.